

تشیع امامی در بستر تحول

تاریخ مکتبها و باورها در ایران و اسلام
دفتر یکم

حسن انصاری

نقشبند

تهران

۱۳۹۵

سرشناسه: انصاری قمی، حسن، ۱۳۴۹-
عنوان و پدیدآور: تاریخ مکتب‌ها و باورها در ایران و اسلام؛ دفتر یکم؛ نشر امامی در بستر تحول / حسن انصاری.
مشخصات نشر: تهران، نشر ماهی، ۱۳۹۱.
مشخصات ظاهری: ۳۷۶ ص.
شابک: ISBN 978-964-209-154-6
یادداشت: فهرست‌نویسی بر اساس اطلاعات فیبا (فهرست‌نویسی پیش از انتشار).
موضوع: شیعه امامی - تاریخ.
موضوع: اسلام - تاریخ.
موضوع: شیعه - ایران - تاریخ.
موضوع: تصوف - ایران - تاریخ.
رده‌بندی کنگره: ۱۳۹۱ ۵۸ الف / ۲ / ۲۳۹ BP
رده‌بندی دیویی: ۲۹۷ / ۵۳۲
شماره‌ی کتاب‌شناسی ملی: ۳۰۵۲۹۲۹

تاریخ مکتب و باورها در ایران و اسلام

تشیع امامی در برابر اهل بیت

نویسنده	حسن انصاری
چاپ اول	بهار ۱۳۰۰
تیراژ	۱۵۰۰ نسخه
مدیر هنری	حسین سجادی
حروف چینی	سپیده
لیتوگرافی	آزمائشا
چاپ جلد	صنوبر
چاپ متن و صحافی	سپیدار

شابک ۶-۱۵۲-۲۰۹-۹۶۴-۹۷۸

همه ی حقوق برای ناشر محفوظ است.

تهران، خیابان انقلاب، رویه روی سینما سپیده، شماره ی ۱۱۷۶، واحد ۴

تلفن و دورنگار: ۶۶۹۵ ۱۸۸۰

www.nashremahi.com

پیش‌گفتا	۷
----------------	---

فصل اول

کلام، حدیث و فقه در شیعه امامیه: حدیث‌گرایی در برابر گرایش کلامی-اصولی

وضعیت مطالعات دوران آغازین تشیع در غرب و زمینه‌های تازه	۱۳
مقدمه‌ای در فهم جایگاه شیخ مفید در تقابل دو مکتب متکلمان و اصحاب	
حدیث امامی	۲۳
اخباریان و اصحاب حدیث امامیه: نیم‌نگاهی به تاریخچه تحولات فقه امامی	۳۷
زندگی، آثار و اندیشه‌ی یک محدث امامی در نیمه‌ی اول سده یازدهم هجری ...	۸۱
نخستین نمونه‌های دفترهای حدیث شیعی	۱۲۱
مروری بر تاریخچه‌ی تدوین جوامع حدیثی شیعی	۱۳۵
امامیه و اصولی‌روایی اصحاب اجماع	۱۴۷
نویسنده‌ی این دو کتاب کیست؟ اختلافات فقیهان امامی در اواخر سده‌ی ششم	
بر سر یک مسئله‌ی فقهی	۱۵۵
حسن بن سلیمان حلّی و آثارش	۱۷۷
شرح مقدمه‌ی شیخ طوسی از یک دانشمند ناشناخته‌ی امامی مذهب	۱۹۵
شیخ صدوق چه هنگام به بغداد رفته است؟	۲۱۵

۲۲۷	 سرنوشت یک روایت ساختگی درباره‌ی نهم ربیع الاول
۲۳۳	 خلط میان دو شخصیت
	از استرآباد تاری: چند نکته درباره‌ی مناسبات فرهنگی در سده‌های پنجم
۲۳۷	 و ششم قمری

فصل دوم

تلاقی تشیع و تصوف

۲۴۷	 تلاقی تشیع و تصوف، پیش از عصر سید حیدر آملی
-----	---

فصل سوم

کتاب‌نامه و نسخه‌شناسی

۲۸۳	 نور الحقیقة و نور الحدیقة، کتابی از یک دانشمند اثری مذهب
۲۹۳	 جلال‌الدین دوانی و معرفی رساله‌ای در ردّ بر «نصف» و دو پاسخ شیعی به آن
۳۰۱	 کشف یک کتاب کلامی: الموضع شریف مرتضی
۳۰۷	 اعلام الطرائق، یک منبع ناشناخته برای دانش کلام
۳۱۳	 ابن الشرفیة و کتاب عیون الحكم و المواعظ
۳۲۳	 اثری ماندگار از یک دانشمند ناشناخته‌ی امامی مذهب
۳۳۱	 نسخه‌ای ناقص از کتاب النبوه‌ی صدوق
۳۳۹	 کتابی تاریخی از مؤلفی ناشناخته
۳۴۱	 تحفة الازهار و زلال الانهار، کتابی ارزشمند در باب انساب علویان
۳۴۷	 کتاب الانساب المشجرة
۳۵۵	 تصحیح یک سند در آثار صدوق
۳۵۹	 فهرست گزیده‌ی منابع عربی و فارسی
۳۶۳	 نمایه

این دفتر نخستین نشر از مجموعه‌ی سه‌جلدی است که تحت عنوان کلی «تاریخ مکتب‌ها و باب‌ها در ایران و اسلام» و با همت نشر ماهی به چاپ می‌رسد. دفتر نخست که در برابر خود داریم شامل مجموعه‌ای از مقالات نویسنده‌ی این سطور است در موضوع کلی‌تر «تشیع امامی» بخشی از آن‌ها پیش از این در مجلات مختلف به چاپ رسیده و بخشی هم نخستین بار است که به صورت کاغذی منتشر می‌شود؛ این دسته از مقالات پیش از این تنها به صورت مجازی بر صفحه‌ی سایت کاتبان منتشر شده بود. صورت اصلی مقالات را، جز پاره‌ای بسیار اندک از حذف و اصلاحات که ضروری تشخیص داده شد، حفظ کرده‌ام و در روزآمد کردن اطلاعات و تغییر محتوای آن‌ها ضرورتی ندیدم. هرگونه تغییر که در کتب این مقالات و نوشته‌ها را، که هر کدام به مناسبتی و ضرورتی و در شرایط متفاوتی نوشته شده است، به کلی دستخوش تغییر ماهیت می‌کرد و درونمایه آن‌ها را متفاوت می‌نمود، و این همه تناسبی با هدف من در گردآوری مقالات گذشته نداشت.

عنوان این دفتر «تشیع امامی در بستر تحول» است. درباره‌ی تاریخ تحولات فکری و مذهبی و سیاسی مذهب امامیه نه تنها در زبان‌های خارجی و در مطالعات غربیان چیز زیادی نوشته نشده و هنوز بسیاری از مسائل مورد تحقیق و واکاوی دقیق تاریخی قرار نگرفته، بل باید گفت حتی در زبان‌های فارسی و عربی هم بسیاری از نوشته‌ها بیش‌تر رنگ مذهبی و تبلیغی به خود گرفته است. البته در این میان، به‌ویژه در چند دهه‌ی اخیر، بسیاری از اسناد و کتاب‌ها و منابع اولیه‌ی

تحقیق به انواع مختلف فراهم شده و بسیاری از سرچشمه‌ها شناسایی شده است. در مقاله‌ی نخستین این دفتر تا اندازه‌ای به زمینه‌ها و ضرورت‌ها در کار پژوهش در تاریخ اندیشه‌ی مذهبی امامیه، به‌ویژه از جهت بحث درباره‌ی تحولات عقیده‌ی امامت و گرایش‌های اعتدالی یا غالی‌گرایانه، پرداخته‌ام و تا حدودی وضعیت این عرصه پژوهش‌ها را به بحث گذاشته‌ام. می‌دانیم که بخشی از تحولات فکری مذهب امامیه متناسب بود با تحولات سیاسی و اجتماعی تاریخ تشیع، به‌طور کلی، و تاریخ امامیه، به‌طور خاص. به‌ویژه از نظر تاریخی باید در این میان به دو تحول شکل‌گیری دو شاخه‌های آل‌بویه و صفویه اشاره کرد. بخشی از تحولات در اندیشه‌ها و گرایش‌های فقهی و اجتهادی و بعضی تحولات در جایگاه فقیهان مکتب امامیه با این دو نقطه‌ی عطف تاریخی پیوند مستقیم دارد. در پی سال‌های نزدیک گذشته، مطالعات درباره‌ی مکتب‌های فقهی و جنبه‌های مذهبی و دینی-سیاسی این دولت، چه در ایران و چه در مجامع علمی غرب، به‌شدت فزونی گرفته و کتاب‌ها و مقالات متعددی درباره‌ی جنبه‌های تاریخی و فقهی و فکری آن دوران و از جمله جریان اخباری‌گری، که از جمله مسائل مورد توجه در این دفتر است، منتشر شده است. از دیگر سو، درباره‌ی تحولات وابسته به مسئله‌ی نسبت امام دوازدهم شیعیان امامی، که خود در بستری از تحولات تاریخی و مذهب و سیاسی در فاصله‌ی سده‌های سوم و چهارم قمری قابل درک و فهم است، در یک دهه‌ی اخیر مطالعات گسترده‌تری منتشر شده و تأثیرات پسینی آن بر جنبه‌های تاریخی و سیاسی و فکری مذهب امامیه مورد مطالعه قرار گرفته است. مهم‌ترین تأثیرات این تحول مهم در مذهب امامیه خود را در بستر دو جریان فکری، یکی در گرایش محدثان و دیگری در گرایش متکلمان، نشان داده و در نتیجه ادبیات اهل حدیث و اهل کلام را از نخستین سال‌های اولیه‌ی سده‌ی چهارم دستخوش تغییر کرده است. در این دفتر هم به تحولات کلامی و تأثیرات آن در نوع ادبی کلامی پرداخته شده و هم به‌ویژه به تحولات در ادبیات اهل حدیث. در عین حال، در این کتاب به پاره‌ای از تحولات ادبیات فقهی و مناسبات فقیهان امامیه با یکدیگر و عوامل و زمینه‌های پیدایی گرایش‌های مختلف در میان ایشان در ادوار مختلف نیز توجه کرده‌ایم. بخشی از این مقالات و مطالعات به این دست تحولات در یکی دو سده‌ی نخستین پس از

بروز دولت آل بویه در عراق و ایران، پرداخته و بخشی دیگر به تأثیرات این تحولات در ایجاد گرایش‌های پسینی و به ظهور دولت صفوی نظر داشته است؛ به‌ویژه آنچه به نزاع‌های اخباریان و اصولیان و غلبه‌ی تفکر اجتهادی و سیطره‌ی مجتهدان در دو سه قرن گذشته مربوط می‌شود.

در این دفتر به تحولی دیگر نیز پرداخته‌ام: مناسبات میان تشیع و تصوف، به‌ویژه از نظر مشابهت‌ها میان گرایش اهل غلو و مخصوصاً پاره‌ای از مبانی فکری نصیریان با مکتب محی‌الدین ابن عربی. آنچه در فصل دوم این دفتر در این باره آمد البته تنها بخشی از مطالعات نویسنده‌ی این سطور در این زمینه است که در این مجال انتشار می‌یابد. نویسنده امید می‌برد که دنباله‌ی این بحث را در نوشتارهای مستقل دنبال کند.

چنان‌که به‌خوبی از نگاهی به بخش‌های مختلف کتاب و عناوین مقالات روشن می‌شود، مقالات این دفتر گرچه به تحولات پیش‌گفته از لحاظ نظری و در بستر بررسی تاریخی پرداخته است، اما همه‌جا و به‌ویژه در فصل سوم این رویکرد کلی را از زاویه‌ی تأثیرات این تحولات در انواع ادبی مختلف مورد مطالعه قرار داده و گاه این مقالات، و بیشتر ترسیمی‌ها، فصل سوم، صورت کتاب‌شناسی یافته است. نویسنده امیدوار است بدین ترتیب، علاوه بر بحث درباره‌ی اصل این نوع مباحث، زمینه را برای مطالعات بیش‌تر با معرفت برخی آثار و کتاب‌های مهم در رشته‌ی شیعه‌شناسی برای خوانندگان محترم فراهم کرده باشد.

بی‌تردید در مقالات این دفتر کاستی‌ها فراوان است. بی‌شک خطاهایی در آن رفته است. با این وصف، نویسنده امید می‌برد با این دفتر در جهت مطالعه‌ی تحلیلی و تاریخی در زمینه‌ی اندیشه و مذهب تشیع امامی گامی به پیش بردارد و البته در این طلب است که در دفاتر بعدی این مجموعه از زاویه‌های دیگری باز مطالعه‌ی تشیع امامی بازگردد.

برخی ناشران نام‌آشنا در غرب رسم خوبی دارند و آن تجدید انتشار مجموعه مقالات دانشگاهی نویسندگان است در همان قالب و شکلی که برای نخستین بار پیش از آن منتشر شده‌اند و در واقع تنها اقدام به چاپ تصویری مقالات در کتابی تازه می‌کنند. این کار ضمن این‌که هویت اولیه‌ی مقالات را حفظ می‌کند، مانع از بروز اغلاط چاپی در تجدید انتشار مقالات می‌شود. امیدوارم در کتاب

حاضر اغلاط چاپی محدود باشد. به هر حال، سعی شد تا آن جا که ممکن بود متن کتاب بازبینی شود. همین جا باید از سردبیران وقت مجلات نشر دانش، کتاب ماه دین، علوم حدیث (قم) و همچنین آینده‌ی میراث که تعدادی از مقالات این مجموعه در دهه‌ی هفتاد شمسی نخست در آن مجلات منتشر شد تشکر کنم. وظیفه دارم از مدیر فرزانه‌ی نشر ماهی نیز که در انتشار این مجموعه همدلی نشان داد همین جا تشکر کنم. همچنین لازم می‌دانم از مؤسسه‌ی مطالعات پیشرفته‌ی پرینستون تشکر کنم که در زمان اقامت نویسنده، به عنوان عضو هیئت علمی، تنظیم این کتاب پایان گرفت.

به عنوان کلام آخر تمایل دارم این کتاب را به دو فرزند دلبندم تقدیم دارم. برای آن‌ها از خداوند متعال، بینش و کنشی آگاهانه در تمام عمر خواستارم. والله الحمد اولاً و آخراً.

برلین، دی ماه ۱۳۹۱ خورشیدی

(تکمیل: پرینستون، ۱۳۹۴)